

Bosna Hersek'in Avrupa Birliğine Üyeliğinin Ulusal Güvenlik Denklemi Üzerindeki Etkileri

Sibel AKGÜN^{1*}

¹Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, SBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü, sgulcan@sakarya.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8290-4227.

Özet:2016 yılından itibaren Avrupa Birliğinin İstikrar ve Ortaklık Süreci kapsamında birliğe üyelik başvurusu değerlendirmeye alınan Bosna Hersek çok yönlü bir dış politika sürecine girmiştir. Bu süreçte ulusal ve bölgesel olarak tüm diğer dinamiklerin dışında güvenlik perspektifini de önceleyen ülke için bu durum dış politikasında en önemli girişimlerden biri olmuştur. 1990'lı yılların ortasına kadar uzun bir çatışma tarihi olan ülke 1995 Dayton Anlaşması sonrası var olan anayasal yapının karmaşıklığı ile içeriğinden dolayı istikrarı ve barışı önceleyen bir ihtiyaç içinde olmuştur. Bosna Hersek bugün ile gelecekte Avrupa Birliği ile olan ilişkilerinde güvenlik ve istikrarı önceleyen bir ilişki kurmuştur. Bu kapsamda birliğin resmi üyesi olabilmek için yoğun bir politika izlemektedir. Çalışmada analitik yöntem ile Bosna Hersek'in Avrupa Birliğine üyelik süreci ve politikaları ele alınacaktır. Bu kapsamda önce Birliği'nin İstikrar ve Ortaklık Süreci ele alınacaktır. Daha sonrasında ise Bosna Hersek'in bu süreç içindeki güvenlik ve barış ihtiyaçları kapsamında başvurusu değerlendirilecektir. Çalışmada amaç Bosna Hersek'in güvenlik denklemi çerçevesinde izlediği politikanın temel hedeflerinin tespit edilmesi sonrasında Avrupa Birliği ile olan sürecin uyumu ve örtüşmesinin test edilmesidir.

Anahtar Kelimeler: Bosna Hersek, Avrupa Birliği, Güvenlik, İstikrar ve Ortaklık Süreci, Barış ve güvenlik.

The Effects of Bosnia and Herzegovina's European Union Membership on the National Security Equation

Abstract: Since 2016, Bosnia and Herzegovina, whose membership application has been evaluated within the scope of the Stabilization and Association Process of the European Union, has entered a multi-faceted foreign policy process. In this process, this situation has been one of the most important initiatives in its foreign policy for the country, which prioritized the security perspective apart from all other national and regional dynamics. The country, which had a long history of conflict until the mid-1990s, was in a need that prioritized stability and peace due to the complexity and content of the constitutional structure that existed after the 1995 Dayton Agreement. Bosnia and Herzegovina has established a relationship that prioritizes security and stability in its relations with the European Union today and in the future. In this context, it follows an intense policy in order to become an official member of the union. In the study, the European Union membership process and policies of Bosnia and Herzegovina will be discussed with the analytical method. In this context, the Stability and Association Process of the Union will be discussed first. Afterwards, Bosnia and Herzegovina's application will be evaluated within the scope of security and peace needs in this process. The aim of the study is to test the compatibility and overlap of the process with the European Union after determining the main objectives of the policy followed by Bosnia and Herzegovina within the framework of the security equation.

Key Words: Bosnia and Herzegovina, European Union, Security, Stabilization and Association Process, Peace and security.

1.GİRİŞ

Güvenlik Türk Dil Kurumu sözlüğüne göre "Toplum yaşamında yasal düzenin aksamadan yürütülmesi ve kişilerin korkusuzca yaşayabilme durumu" olarak tanımlanmaktadır (TDK). Her bireyin, toplumun ve devletin güvenlik ihtiyacı ve arayışı söz konusudur. Bu durum beraberinde güvenlik ile ilgili arayışların ve çözümlerin de bulunmasını beraberinde getirmektedir. Birey düzeyinde var olan ve ihtiyaç duyulan korkudan kaçınma durumu devletler düzeyinde de çeşitli bakış açılarının geliştirilmesini ortaya çıkarmıştır.

Uluslararası ilişkilerde güvenlik devletler için de en önemli ihtiyaçlardan biri olarak görülmektedir. Literatürde güvenlik konusunda iki yaklaşım söz konusudur. Hobbesçu yaklaşım şiddet eğiliminin doğal ve ortadan kaldırılması mümkün olmayan bir durum olduğunu belirtirken, Kantçı yaklaşım şiddet ile çatışmanın sona erdirilmesinin mümkün olduğunu savunmaktadır (Yıldırım, 2020: s.1700). Dolayısı ile Uluslararası ilişkilerde devletler bu iki bakış açısı çerçevesinde oluşturulan teoriler çerçevesinde dış ve iç politikalarını oluşturmaktadır.

Uluslararası ilişkiler literatüründeki bu iyimser ve karamsar yaklaşımlar temelde dünya siyasetindeki yaşanan gelişmelerin ve şartların etkisi ile

*Bu makale 26- 27 Kasım 2022 tarihleri arasında Ohrid Kuzey Makedonya'da düzenlenen XVIII. Uluslararası Balkan ve Yakınoğu İktisat, İşletme ve Yönetim Bilimleri Kongreler Serisi kapsamında düzenlenen Kongre'de bildiri olarak sunulmuştur.

şekillenmiştir. Milletler Cemiyeti döneminde Kantçı, Soğuk Savaş döneminde Hobbesçu yaklaşım ağırlık kazanırken, Soğuk Savaşın bitiminin ardından yeniden Kantçı yaklaşım ön plana çıkmıştır. Küreselleşme ile birlikte insanların ve toplumların geçişkenliği hızla artarken güvenlik unsurunun yapısal olarak gündemden hiç düşmediği görülmektedir. Bu durum aslında dünya genelinde belirsizlik ve karmaşanın devam etmesinden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle devletler gerek ulusal gerekse uluslararası düzeyde güvenlik ihtiyacı arayışını devam ettirmektedir. Bu süreçte uluslararası hukuk normları, işbirliğini güçlendirmeye yönelik örgütlenmeler, değerler ile demokratik gelişmelerin artması, durumu azaltsa bile devletlerin güvenlik ihtiyacı ile arayışını ortadan kaldırmaya yetmemiştir (Baylis, 2008: s.84).

Tüm bu tartışmalar kapsamında güvenliğin devletlerin hayatında önemli bir rol oynadığı görülmektedir. Bir ülkenin değişen koşullara göre güvenliğin sınırlarını belirlemek zor olsa da dar anlamda var olma ve anavatanın savunulması, geniş anlamda ise çatışma ile istikrarsızlığın önlenmesi ön plandadır. Faruk Sönmezoğlu'na göre özellikle 1991 sonrası globalleşen dünyada ülkeler birbirine bir bütün olarak ekonomik sistemle bağımlıdır ve bir ülkenin güvenlik sorunu sadece askeri/stratejik değil geniş bir perspektiften değerlendirilmelidir (Sönmezoğlu,2000: s. 255- 256).

Güvenlik kavramının metodolojik olarak analizinde 1950 yılında John H. Herz'in yazdığı "Politik Realizm" ve "Politik İdealizm" kitapları önemli bir tanımı ortaya koymuştur: Güvenlik ikilemi. Herz tarafından "Güvenlik ikilemi" olarak tanımlanan bu olgu güvenlik kavramı ile ilgili yaşanan durumu ortaya koyan bir çerçeve de sunmuştur. Bu kapsamda Güvenlik ikilemi; bir devletin savunma amaçlı askeri yapılanması ve faaliyetleri diğer devletler açısından potansiyel veya fiiliyatta saldırganlık olarak görülmesidir. Böylece diğer devletler de askeri olarak faaliyetler içine girmektedir. Bu bağlamda devletlerin özellikle güvenlik amaçlı olarak savunma faaliyetlerinde bulunması diğer devletler ile yapılar tarafından saldırganlık olarak görülmektedir (diplomasi.net, 2022).

Güvenliğin çok boyutlu yapısı içinde maddi ve soyut algılamalar güvenlik ve dış politikada devletler için zorlayıcı bir durumdur. Bu kapsamda tespitler ve atılacak adımları belirlemek devletler için bir ikilem yaratmaktadır. Güvenlik ikilemi güvenlik hedeflerinin belirlenmesinde devletlerin dış ve iç politika amaçlarını oluşturmasında yaşadıkları en önemli süreçlerin başında gelmektedir (Erhan, 2002: s.58).

Temelde güvenlik kavramının Soğuk Savaş dönemi zirve noktasına çıkan realist durumu yansıttığı söylenebilir. Bu kavramın devlet merkezli olarak tek ve bütüncül bakış açısı ile ortaya konduğu bu dönem sonrasında yapısal olarak olumsuz algılanması devam etmiştir. Ali Bilgiç'e göre Güvenlik ikilemi yaratan bu durum devletlerin karar alma mekanizmasındaki farklılıkları göz ardı etmekte ve savaş ile çatışmayı önlemektedir (Bilgiç, 2011: s.125). Devletler, sistemsal olarak güvenlik ikilemi ile kimliklerini ve politikalarını oluşturmaktadır. Bu durum ortak olarak devletler sisteminde norm, çıkar ve kimlik oluşturulması ile değişim gösterebilir ve aşılabilir (Balci ve Deniz, 2019: s.620).

Her halükarda devletler açısından tartışmaları da beraberinde getiren güvenlik ihtiyacı ve arayışı globalleşen dünyada varlığını korumaya devam etmektedir. Uluslararası ilişkilerde devletler koşulların gerektirdiği durumlarda başta güvenlik olmak üzere ekonomik, siyasi, sosyal, kültürel birçok konuda ittifaklar yapmaktadır. Özellikle güvenlik ikilemi içindeki devletler bu kapsamda çeşitli ittifaklara girebilmektedir. Mehmet Gönlübol'a göre devletler özdeş çıkar için yani hedef ve amaçları bir olduğu için ittifak kurabilmektedir. Bu ittifakta bir tarafın hedefi diğer tarafın da hedeflerini oluşturmaktadır. Tabii bu ittifak türünde devletlerarasında karşılıklı ve simetrik bir ilişki her zaman olmayabilir. Bunun dışında Gönlübol'a göre tamamlayıcı olarak devletlerin belli konularda politikalarının sürdürülmesine yardımcı olma durumu ile oluşturulan ittifak türü de vardır. Gönlübol'a göre ideolojik amaçlı ittifaklarda ise doğası gereği moral ilkeler daha ön plandadır (Gönlübol,1993: s. 87).

Devletler güvenlik ikilemi durumu karşısında çeşitli yöntemler ile baş etmeye çalışabilir. Bunun için en önemli yöntem savunma sistemleri ile askeri yapılarını geliştirmek ve kuvvetlendirmektir. Burada devletin yeterli ekonomik ve teknolojik araçlara sahip olması gerekmektedir. Bu araçlara yeterli düzeyde sahip olmayan devletler ise savaş olmak üzere birçok durumda kendisini güvende görmemektedir. Temel de dünyada birçok devlet kendi kendine yeterli durumda olmadığı için ittifak ve işbirliği mekanizmalarını kullanarak güvenliğini oluşturmaya çalışmaktadır. Devletler bölgesel veya uluslararası ittifak ve işbirliği ile etkili bir biçimde güvenlik ihtiyacı konusunda kendilerini korumaya çalışmaktadır. Tabii olarak bu ittifak ve işbirliklerinin başarısı üyelerin yakın işbirliği ile sağlanmaktadır (Özcan, 2013, TUIÇ).

Devletlerin ittifak ve işbirliği çerçevesinde güvenlik başta olmak üzere yaptığı birçok ihtiyaçları için bir araya geldiği durumlar dışında başta yöntemler de

kullandıkları görülmektedir. Bu yöntemlerin en başta gelenlerinden diğeri ise bütünleşme ve birleşme yöntemidir. Sistemde var olan egemen devletler egemenliklerini aşamalı olarak devrederek, evrensel bir üst yapı oluşturma girişiminde bulunmaktadır. Bu bütünleşme yönteminde kısmi olarak da bölgesel düzeyde bir araya gelmek mümkündür. Bütünleşme yönteminde önemli olan işbirliği içinde ortak çıkarlar ve ihtiyaçlar için bir araya gelmektir (Şahin, 2018: s.92).

Bütünleşme yönteminde Avrupa Bütünleşmesi bu anlamda en iyi örnek olmuş birliktir. AB (Avrupa Birliği) II. Dünya Savaşı sonrasında üye ülkeler için politik, ekonomik, sosyo kültürel ve askeri olarak çatışma sonrası oluşturulmuş örnek bir ulus üstü yapılanma olmuştur. Bu birlik en başta ekonomik araçları kullanarak devletlerarasında işbirliğini geliştirmeyi amaçlamıştır. Böylece kıta Avrupası devletleri aralarında siyasi ve askeri yeni çatışmaların oluşmasını da engellemek istemişlerdir (Urgancı, 2014: TUIÇ).

Avrupa bütünleşmesi bu amaçlarla uzun süren bir bütünleşme hareketi olmuştur. Bütünleşmenin ortaya konan norm, kural ve değerler çerçevesinde olduğu görülmektedir. AB'nin bütünleşme projesinin bir değerler silsilesi ile farklı devletlerin uzun tarihi süreçlerin etkisi içinde bir araya gelmesi ile temelini oluşması söz konusudur. Bu kapsamda bu değerlerin harmanlandığı ve ortak değerler oluşturulduğu görülmektedir (Akşemsettinoglu, 2011: s.2).

Her halükarda devletler temel güvenlik ihtiyaçları başta olmak üzere birçok nedenden dolayı bir araya gelmekte, ittifaklar kurmakta hatta bütünleşme politikaları izlemektedir. Bu politikalar geçmişten günümüze hep var olagelmış, Soğuk Savaş ile birlikte ise gittikçe hız kazanmıştır. Dünya genelinde bütünleşme hareketleri için Avrupa kıtası da örnek teşkil edecek bir model oluşturmuş ve AB'nin kurulması gerçekleşmiştir. Bu birlik Soğuk Savaş döneminden günümüze öncelikli olarak kıta içinde ve daha sonrasında ise dışında önemli bir merkez haline gelmiştir. Bu kapsamda Bosna Hersek'in de güvenlik başta olmak üzere diğer ihtiyaçları için yöneldiği AB'nin Balkanlar politikasına bakıp, daha sonra bu ülke ile ilişkilerini ele almak faydalı olacaktır.

2. AB'NİN BALKANLAR POLİTİKASI

Dünyada devletlerarasında bütünleşme amaçlı olarak gerçekleştirilen en önemli oluşumlardan biri olan AB'nin 1950'li yıllardan itibaren temelini atılması söz konusudur. II. Dünya Savaşı'nın yarattığı

ağır güvensizlik, askeri ve ekonomik yıkım sonrasında Avrupa devletlerinin bir araya gelerek oluşturduğu yapılar günümüze kadar etkili ve örnek oluşturabilecek bir bütünleşmeyi beraberinde getirmiştir.

İlk olarak Kıta Avrupası ülkeleri 1951'de Avrupa Kömür Çelik Topluluğu adı ile bir araya gelerek ekonomik amaçlı bir ittifak ve örgüt kurmuşlardır. Bu topluluk 1957 yılında Roma Anlaşmasıyla Avrupa Ekonomik Topluluğu adını almıştır. 1965 yılında Füzyon (Birleşme) Anlaşması ile Avrupa Toplulukları adının alınması sonrasında 1968 yılında Gümrük Birliğine geçilmiştir. İlk genişleme dalgasına da 1973'te başlayan topluluk, 1987 yılında Avrupa Tek Senedi ile geniş boyutlu değişikliğe gitmiştir (AB Başkanlığı, 2021).

1992 yılında Maastrich Anlaşması ile AB bütünleşme hareketleri çerçevesinde birbirinden farklı ekonomik ve sosyal ülkelerin makro çerçevede bir araya gelmesi söz konusu olmuştur. AB adını alan birlik, ortak amaçlar ile serbest piyasa ekonomisinin üst seviyede tespit edilmesini ilke olarak benimsemiştir. AB kavramı birliğin hedef ve politikaları ile aşamalı olarak Ekonomik ve Parasal Birlik, Avrupa Vatandaşlığı ile Ortak Güvenlik ve Dış Politika başlıklarında bir bütün olarak ortaya konulmuştur. Ekonomik ve siyasal olarak üye ülkeler arasında bütünleşme ile Avrupa toplumları arasında yakın işbirliği olanakları yaratılarak, barış ve özgürlükler içselleştirilmeye çalışılmıştır (Kıraç ve İlhan, 2010: s.194- 199).

AB'nin 22 Haziran 1993 tarihinde yapılan Kopenhag Zirvesi'nde Doğu Avrupa ülkelerinin de genişlemeye alınacağı kabul edilmiştir. Bu çerçevede AB'ye aday ülkeler için insan ve azınlıkların haklarının korunması, hukukun üstünlüğü, piyasa ekonomisi, rekabetçi ekonomi modeli gibi siyasi ve ekonomik kriterler getirilmiştir. AB'ye aday olacak ülkeler yeni genişleme dalgasına bu kriterleri karşılamak koşulu ile girebilecektir. Böylece yeni üyelerinde entegrasyon ve bütünleşmeden dışlanmadan AB değerlerini benimsemesi sağlanmış olacaktır. AB de aynı şekilde bu yol ile kendi değerlerini korumuş ve yaygınlaştırmış olarak kazançlı çıkacaktır (AB Başkanlığı, 2021).

AB, Avrupa'da çatışmayı önleyici yapısı ile hem bölgesel düzeyde barışa önemli ölçüde katkıda bulunmuş, hem de söz konusu kıtanın küresel etki geleneğinden hareketle global barışa önemli katkılar sağlamıştır. Avrupa bütünleşme sürecinin sonunda üye devletlerarasında barışa yapılan katkı kıtada çatışmaları sona erdirirken, bunun dışında birliğin insani, demokratik, ekonomik birçok alanda devletler açısından katkısı söz konusu olmuştur (Mor, 2010: s.533).

AB'nin 1990'lı yılların başından itibaren geçirdiği değişim ve dönüşüm ile birlikte bütün kıta genelinde başlattığı genişleme çalışmaları Balkanlarda da etkisini göstermeye başlamıştır. Dönem başı Balkanlar için aşağıda ele alınacağı gibi Yugoslavya'nın dağılmasını ve Bosna Savaşı'nın başlamasını beraberinde getirirse de bölge AB için bu dönemde daha da önemli hale gelmiştir.

Balkanlar hinterlandı geçmişte ve günümüzde Avrupa kıtasının güvenliği ile doğrudan ilintili bir coğrafyadır. Bu alan Avrupa'ya doğudan gelen ve gelecek olan hareketleri engelleme ve karşılama konumunda bulunmaktadır. Bunun dışında karışık yapısı nedeni ile yaşanan ve yaşanabilecek kriz ile istikrarsızlıklar Avrupa'ya doğrudan etki etme kapasitesine sahiptir. Ekonomik olarak ise zengin ve gelişmiş ekonomileri olmasa bile yer altı ve yer üstü değerli kaynakları vardır. Böylece bütün olarak Balkan coğrafyası Avrupa'nın güvenliğinde, ekonomisinde, geleceğinde ve bütünleşme gücünde önemli bir yere sahiptir (Gökçen,2007: s.115).

AB bölgede ekonomik özellikle güvenlik endişeleri nedeniyle Balkan bölgesini kendi bünyesine dâhil etme ihtiyacında olmuştur. Bölgede AB'nin varlığı ile çatışmaların sona erdirilmesi ve ekonomik refah seviyesinin yükseltilmesi amaçlanmış, ayrıca Avrupalı devletlerin Balkanlar'ın transit konumundan yararlanarak pazar piyasasını kurma isteği de bölgeye olan ilgiyi arttırmıştır (Armişen ve Tatar, 2022: s. 216).

Rusya'nın da jeopolitik olarak Balkan ülkelerini tarihi anlamda sıcak denizlere açılması için bir kapı olarak görmesi söz konusudur. Moskova bölgeye ekonomik açıdan büyük yatırımlar yapmış ayrıca askeri üsler kurmaya çalışmıştır. 2008 yılında AB'yi derinden sarsan ekonomik kriz döneminde ve bu sürecin hemen ardından başta Yunanistan olmak üzere birçok ülkenin krize sürüklenmesi Rusya'nın bölgede elini güçlendirmesine sebep olmuştur. Ekonomik olarak toparlanmaya başlayan AB de 2000 sonrası Rusya'nın bölgedeki etkisini azaltmak, güvenliği sağlamak, jeopolitik, kültürel ve ekonomik anlamda bölgede daha önemli rol oynamak için politikalarını geliştirmektedir (Alan, 2018).

Balkan ülkelerinin de AB çatısı altında bulunmaları etrafında bulunan tüm bölgelere ekonomik, kültürel ve siyasi ilişkilerde pozitif kazanım olarak görülmektedir. Balkanlar, AB'nin genişleme perspektifinde tamamlanması gerekli parçalarından biridir. Balkan coğrafyasında bulunan Karadağ, Bosna Hersek, Makedonya, Arnavutluk, Sırbistan ülkelerinin ekonomik, siyasi ve hukuki sisteme sahip olan AB çatısı içerisinde bulunmaları önemlidir. AB'nin genişleme sürecinde Balkanların da olması hem Birlik hem de bölge ülkeleri için uzlaşma ve

uyum süreçlerinin daha kolay olmasını da beraberinde getirecektir (Özgöker ve Batı, 2017: s.35).

AB yeni döneminde Ortak Güvenlik ve Dış Politikası Yugoslavya savaşının başlaması ile birlikte test edilmiştir. Yugoslavya savaşı yarattığı göç akınları, bölgenin birçok alanına yayılma riski, ülkelerin toprak bütünlüğünün korunması ve kendi kaderini tayin hakkına dayanan ilkelerin çokça vurgulanması gibi birçok açıdan AB'nin de zor bir döneme girmesine neden olmuştur. Balkanlarda yaşanan güvensizlik ve istikrarsızlık Avrupa kıtasının ve Birliğin bu bölgeyle olan bütünlüğü açısından ciddi bir güvenlik ve kriz ortamını da beraberinde getirmiştir (Demirtaş,2018: s.190).

AB Balkanlar politikası; Arnavutluk, Kuzey Makedonya, Karadağ, Bosna-Hersek, Sırbistan ve Kosova üzerinden değerlendirilmektedir. Bu ülkelerin coğrafi konumu göz önünde bulundurulduğunda güvenlik, istikrar, geçiş yolları ve ticaret açısından Avrupa için geçmişten günümüze önemli bir Balkanlar'ın büyük önem arz ettiği anlaşılmaktadır. Etnik çeşitliliği fazla olan bölge, Yugoslavya'nın dağılmasıyla birlikte etkilerinin günümüzde dahi devam ettiği etnik çatışmalara, bağımsızlık mücadelelerine ve tüm bunların neticesinde azınlık sorunlarına sahiptir (Bal, 2022).

AB, Balkan ülkeleri ile siyasi, ekonomik ve kültürel mekanizmalar geliştirerek Avrupalı değerlerin, demokrasi unsurunun benimsenmesini de amaçlamıştır. Böylelikle demokratikleşen Balkan ülkelerinden AB'ye tehdit gelmeyerek bölgeden AB'ye gerçekleşen düzensiz göçünde engellenmesini sağlayacaktır. Kısacası Balkanların transit konumuna baktığımızda AB açısından bir takım avantaj ve dezavantajlar getirecektir. Özellikle Avrupalı üye devletler için yaratacağı pazar ekonomisi ile kazan-kazan anlayışı doğacaktır. Ekonomik açıdan gelen fayda AB'nin yanı sıra Balkan ülkelerinin ekonomik, sosyal ve huzur ortamının sağlanabilmesini mümkün kılacaktır. Eğer bu durum gerçekleşmezse olası senaryoda enerji güvenliği kapsamı doğrultusunun yaratacağı kırılabilirlik AB'nin düzenli veya düzensiz göçlerle çatışma ortamının oluşmasına sebebiyet verecektir. Ortaya çıkacak göç hareketleri ekonomik anlamda büyük makasları oluşturduğundan ve kültürlerin çatışması anlamını taşıma ihtimalini barındırdığından Balkan genişlemesi AB nezdinde diğer genişlemelerden farklı olmuştur (Armişen ve Tatar, 2022:s.227- 228).

AB'nin bu çerçevede Balkanlar politikasına yönelik ilk yaklaşımı "Royaumont Süreci"dir. 13 Aralık 1995 tarihinde Fransa'nın Royaumont kasabasında bir araya gelen yirmi yedi ülke, "Güney-Doğu Avrupa'da

İstikrar ve İyi Komşuluk İlişkileri Süreci” Deklarasyonunu kabul etmişlerdir. Royaumont Süreci’ne katılan taraflar eski Yugoslavya’ya oluşturan Bosna-Hersek, Sırbistan-Karadağ, Makedonya, Hırvatistan, Slovenya ile bu ülkelere komşu olan Arnavutluk, Macaristan, Bulgaristan ve Romanya’nın yanı sıra Türkiye, AB’ye üye ülkeler, Rusya ve ABD olmuştur (Batı, 2017: s.6).

Royaumont Süreci sonrası Bosna’da savaşın bitmesine ile imzalanan Dayton Barış Anlaşmasının uygulanması için 15-16 Şubat 1996 tarihlerinde AB Konseyi’nin daveti ile AB Komisyonu, Balkan ülkelerine yönelik kapsamlı bir rapor hazırlanmıştır. Bu raporda Komisyon Balkanlara yönelik olarak ‘Bölgesel Yaklaşım’ adlı yeni bir politika önermiştir (Kavalalı, 2005:145). Komisyonun önerdiği Bölgesel yaklaşım politikası Balkan ülkelerine ticari, ekonomik ve mali işbirliği önerileri içermiştir. Bu işbirliği Balkan ülkelerinin öncelikli olarak ekonomik, daha sonrasında ise siyasi olarak istikrarına yönelik bir yaklaşımdır. Bu yaklaşım ayrıca bu bölgedeki mültecilerin durumu, Dayton Anlaşmasının uygulanması, insan ve azınlık hakları ile iyi komşuluk ilişkilerinin sağlanması gibi kriterleri de içermiştir (Erkmen, 2019: s.7).

Bölgesel Yaklaşım politikası AB’nin Balkanlara yönelik olarak değerlerini ve normlarını belirlediği ilk geniş kapsamlı politika olmuştur. Bölgesel Yaklaşım kapsamında 1997 yılında ‘Koşulluluk’ stratejisi ile bölgede dönüşümün sağlanmasında AB değerleri ve normlarını temel noktalar olarak belirlenmiştir. Bu çerçevede ilk etapta Arnavutluk, Bosna-Hersek ve Makedonya’nın yeniden yapılanmasında ekonomik yardım programı yürürlüğe girmiştir. Bu program sayılan ülkelerin rehabilitasyonu ve yeniden inşası için bir Avrupa Topluluğu girişimidir. Temmuz 1996’da oluşturulan bu program, Dayton Anlaşmalarını ve 14 Aralık 1995’te Paris’te imzalanan barış anlaşmalarını güçlendirmeyi amaçlamıştır. Koşulluluk stratejisi AB’nin Balkanlarda demokrasi, insan ve azınlık hakları, pazar ekonomisi gibi alanlarda geliştirilmesi ve takdir edilmesini de planlamıştır (Çiftçi, 2018: s. 58).

Balkanlar’ın tekrar çatışmalar ve diğer istikrarsızlık unsurları ile tehdit yaratan bir bölge olmaması için AB bölge ülkelerine üyelik vaadinde de bulunmuştur. 1999 yılında başlatılan “İstikrar ve Ortaklık Süreci”, AB’nin Balkanlar’a ilişkin politikasının bu kapsamda diğer temel çerçevesini oluşturmuştur. İstikrar ve Ortaklık Süreci’nin dayandığı temel unsurlar bölgede işbirliği yapılması, demokratikleşme, sivil toplumun gelişimi ve devlet kurumlarının oluşturulması konuları olmuştur (Agca, 2010: s.49).

İstikrar ve Ortaklık Süreci ile bölge ülkelerinin istikrarı ve ekonomik kalkınması için uzun dönemli stratejiler belirlemiştir. Böylece AB açısından Balkan ülkelerini Avrupa’nın değerlerine ve kurumsal yapısına yaklaştırmak da mümkün olacaktır. Yani bu süreç ile birlikte AB Balkan ülkelerinde barış ortamının sağlanması, demokrasinin benimsenmesi, insan haklarına gereken önemin verilmesi ve ekonomik kalkınmanın hızlandırılması çabalarını destekleyerek, bölgede istikrarın sağlanmasına destek olmayı amaçlamaktadır (Özgöker ve Batı, 2017: s.33).

AB’nin Balkanlara yönelik İstikrar ve Ortaklık Süreci 3 aşamadan oluşturulmuştur; İstikrar ve Ortaklık Anlaşması, tek taraflı dış ticaret ödünü ve mali yardım. Bu süreçlerin her biri aynı zamanda Balkan ülkelerinin belirlenen kriterleri karşılayıp karşılamadığının test edileceği aşamalar olarak planlanmıştır. Her devletin kendi özel koşulları çerçevesinde ilerleyecek olan süreç öncelikli olarak bölgede ekonomik ve mali yakınlaşmanın sağlanması ile başlayacaktır. Sonrasın da ise bölgesel işbirliğinin gelişmesi ile birlikte kurumsallaşma sağlanacaktır. İnsan ve azınlık hakları, hukukun üstünlüğü, iyi komşuluk ilişkileri gibi konularda yeterli seviyeye ulaşma ile süreç adaylık anlaşmalarının imzalanması ile devam edecektir (Çiftçi, 2018: s.59).

AB’nin Balkanlar politikası yukarıda ele alındığı gibi çeşitli aşamalardan geçmiştir. AB 1990’lardaki savaş döneminde başarısız aktörlük sürecinin ardından 2000’lerin başında bölge ülkelerine üyelik perspektifi vererek değişim sürecini başlatmıştır. Burada da bölge ülkeleri için demokrasi teşviki yöntemlerinden siyasi koşulluluğu temel almıştır (Demirtaş, 2018:205).

Yine bu kapsamda AB ile üyeliği için Balkan ülkeleri 20- 21 Haziran 2013’te Selanik’te bir araya gelmiştir. Bu zirvede Arnavutluk, Makedonya, Sırbistan, Karadağ, Hırvatistan ve Bosna Hersek’in Avrupa kıtası geneli ile siyasi ve ekonomik ilişkilerinin güçlendirilmesi için görüş birliğine varılmıştır. Selanik Zirvesi’nde Balkan ülkelerinin somut projelerle güçlendirilmesi kararına da varılmıştır (Gökçen, 2007:s.120- 121). Böylece Selanik Zirvesi’nde bölge ülkelerinin Kopenhag kriterleri çerçevesinde AB üyeliği koşulu kendilerine aktarılmış ve Balkan Avrupa Bütünleşmesi Süreci denilen yeni bir perspektif başlamıştır (Uzgel, 2013:s. 692).

Selanik Zirvesi sonrası ortaya koyulan Selanik Gündemi ile devletlerin üyelik yolunda izlemesi gereken yol haritası çizilmiştir. Selanik Zirvesi kararlarına bakıldığında AB’nin Balkan ülkelerini ekonomik, mali ve teknik destek vererek bu

ülkelerin Birliğe üye olmasını hedeflemektedir. Bu gelişmeler ışığında Selanik Zirvesi'nde, "Balkanlar'ın geleceği AB ile birliktedir" ifadesi ile katılan ülkeler için üyelik hedefi ortaya konulmuştur. İstikrar ve Ortaklık Sürecinin ortaklık antlaşmaları ile Kopenhag kriterlerini kapsamı dışında bölgeye özel olarak Uluslararası Ceza Mahkemesine üyelikte şart koşulmuştur (Erkmen, 2019: s.8; Çiftçi, 2018: s.60)

Avrupa Komisyonu, 2014 yılında ise genişleme politikasını, temel konuların öncelikle ele alınması olarak belirlemiştir. Bu kapsamda hukukun üstünlüğüne öncelik veren yeni yaklaşım kapsamında Balkanlardaki gelişmeleri yakından izleyecek, AB'nin Balkanlara genişleme sürecini teşvik edecektir. Bütünleşmenin ve genişlemenin derinleşmesi birbirine bağlıdır ve AB'nin geleceğinin nasıl olması gerektiği ele alınmadan genişleme politikasının geleceği belirlenmemektedir. Yeni üye ülkelerin AB ile değerler ve ilkeler temelinde bütünleşebilmesi için genişleme politikalarının yanı sıra AB içerisinde gerekli siyasi ve kurumsal çerçevenin oluşturulması gerekmektedir. Üye ülkelerin farklı ihtiyaçlarına cevap oluşturabilecek esnek ve çok katmanlı AB'nin oluşturulmasına ihtiyaç duyulmaktadır (Karluk, 2014).

AB'nin güvenliği Balkan ülkelerinin güvenliği ile iç içe görülmektedir. Bu bölgenin barış ve istikrarının sağlanması AB ile bütünleşme sürecinin bir parçası olarak görülmektedir. Bu ülkelerin AB'ye tam üye olması siyasi, kültürel, ekonomik olarak gelecek için de önem arz etmektedir. Ayrıca AB üyeliği Balkan ülkeleri arasındaki etnik ve kimlik sorunları ortak tarihsel ve kültürel paydalarla çatışma potansiyelinin ortadan kaldırılması için önemli bir çerçeve oluşturacaktır (Erkmen, 2019: s.9).

AB'nin geçmişten bugüne geçirdiği evreler göz önüne alındığında bölgesel olarak mali ve ekonomik politikalar üyelerinin gelişmişlik düzeyini arttırmıştır. Ulus üstü yapısı ile egemenlik devrinin de yapıldığı Birlik, dünyada nevi şahsına münhasır bir özellik göstermektedir. Balkan ülkelerinin de kriz ve savaş yaratan durumlarını aşmaları, ekonomik refah seviyelerini arttırmalarında AB çatısı altında bulunmaları önemli bir yol olarak görünmektedir. Bu nedenle yukarıda ele alındığı gibi AB, ittifaklaşma ve bütünleşme politikaları çerçevesinde Balkanları kendisi için her açıdan güvenli bir alan haline getirmek istemiştir. Bunun dışında ekonomik, siyasi, kültürel birçok alanda bu bölge özelinde kazancı yüksek olacaktır.

Bu kapsamda AB'nin Balkan ülkelerine yönelik başlattığı politikalar ve başta güvenlik olmak üzere diğer ihtiyaçları diğer Balkan ülkelerinde olduğu gibi Bosna Hersek için de söz konusudur. Bosna Hersek'in bölgede Yugoslavya'nın dağılması

sonrasında içinde düştüğü durum geniş bir perspektif ile daha özel olmuştur. Özellikle Yugoslavya'nın dağılma süreci ve sonrasında ülkenin de güvenlik arayışı had safhaya ulaşmıştır. Diğer arayışları ile birlikte sıralamada güvenlik arayışı ve ihtiyacı diğer sebeplerle birlikte Bosna Hersek için de ittifaklaşma veya bütünleşme politikalarının kendisi açısından önemli hale gelmesine neden olmuştur. Bu nedenle bu ülkenin AB ile olan ilişkisine bakılması gerekmektedir.

3.AB'İN BOSNA HERSEK POLİTİKASI VE GÜVENLİK

Bosna Hersek Balkanların kültürel, siyasi, ekonomik ve jeopolitik olarak karmaşık havzasında yer alan ülkelerden biridir. Yüzyıllardır Balkan hinterlanda uzun mücadelelerin alanlarından biri olmuş ülkenin geçirdiği süreçler sadece bu ülkeyi değil bölgesel ve küresel aktörleri de etkilemiştir.

"Küçük Yugoslavya" denilen ülkede etnik demografik yapının karışıklığı, ekonomik olarak az gelişmiş yapısı, Yugoslavya'da merkezîyetçi yapıdaki güç kaybı ve milliyetçilik ekseninde gelişen koşulların 1991 sonrası dağılmadan bu ülkenin de payını almasına neden olmuştur (Kenar, 2007: s.169-170). 1992- 1995 arası ülkede yaşanan savaş uluslararası güçlerin savaşın ortasından itibaren müdahalesi ile ancak bitirilmiş, zaten özellikle siyasi ve ekonomik durumu kırılgan olan ülkede kriz ve sorunlar aşılmaya çalışılmıştır.

Bosna Hersek'in AB açısından Balkan politikasında en önemli yeri Ortak Dış Güvenlik ve savunma politikası çerçevesinde kriz üreten bir alan olmasıdır. Bu alan Avrupa'nın kendi coğrafyası üzerinde öncelikli olarak güvenlik alanı olarak değerlendirilmiştir. Özellikle Bosna savaşı sırasında kendi bölgesinde meydana gelen kriz AB açısından ilk uyarıcı olmuştur. Güvenlik algılamasının yanı sıra ekonomik araçlar ile bölgenin demokratikleşmesini sağlamak ve bu vasıta ile istikrar ile güvenliği sağlamak diğer amaç olmuştur. Sadece bu araç ile de çözüm bulmanın zor olacağı düşüncesi genel olarak Balkan'a yönelik ortak bir dış politika oluşturma da öncelikli hale gelmiştir (Kale, 2001: s.299- 302).

Ülkede 3.5 yıl süren savaş sonrası imzalanan Dayton Anlaşması ile ülkede Boşnak- Hırvat ve Sırp'ların kurucu unsur olarak kabul edildiği ve ülke yönetimine ortak olduğu bir yapı kurulmuştur. Bu kapsamda ülkede Boşnak ve Hırvatların birlikte kurduğu Federasyon ile Sırp Cumhuriyeti kurulmuştur. Üç kurucu halktan kaynaklanan yönetim, bu iki federe birim ile temsil edilmektedir. Bunun dışında ülkede ayrı bir Brcko Bölgesi

bulunmaktadır. Boşnak Hırvat Federasyonu da kendi içinde on ayrı kantona bölünmüştür. Ülkede Devlet Başkanlığı üç ayrı halkın temsilcilerinden seçilen üç üyedir ve rotasyonlu bir biçimde seçilmektedir (TC Dışişleri Bakanlığı).

Dayton Barış Anlaşması ile entitelere geniş siyasi haklar verilmesi, ülkenin karşı karşıya kaldığı en büyük problemlerden biridir. Anlaşma ile federe birimlere verilen geniş yetkiler merkezi hükümetin yetkilerinin aşınması hatta bazı noktalarda ortadan kalkması ile sonuçlanabilecek potansiyele sahiptir. Özellikle Sırp Cumhuriyetinin aşağıda ele alınacağı üzere bağımsızlık başta olmak üzere birçok konuda attığı adımlar merkezi yönetimin varlığını zayıflatmaktadır. Bosna Hersek merkezi hükümetinin dış politika ve dış ticaret dışında zayıflayan otoritesi ile kamu hizmetlerinin federe birimler arasında yarı yarıya paylaşılmış olması ülkenin geleceği konusunda endişeler oluşturmaktadır (Deniz, 2013).

1995 yılında imzalanan Dayton Anlaşmasının sivil yönlerinin uygulanmasından anlaşma sonrası oluşturulan OHR (Yüksek Temsilcilik Ofisi) yetkili kılınmıştır. Dayton Anlaşmasına göre Yüksek Temsilci ülkede "nihai otorite" olarak kabul edilmektedir. Yüksek temsilci aynı zamanda tarafların anlaşmazlıklarında tavsiye, yönlendirmelerini yapmak ve bunları kamuoyuyla paylaşmakla görevlendirilmiştir. Yeniden yapılanma kapsamında askeri olarak ise NATO (Kuzey Atlantik İttifak Paktı)'nın 1996 yılları ve sonrasında oluşturulan IFOR ile SFOR güçleri yerini 2004 yılında AB Gücü (EUFOR) olan Althea'ya bırakmıştır. 2012 yılında EUFOR'un Bosna Hersek'teki askeri varlığı 600 personelden oluşan bir kuvvete indirilmiştir. Söz konusu birlik hâlihazırda, Bosna Hersek Ordusunun eğitimi ve teşkilatlandırılması faaliyetleri üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bosna Hersek'te 1995 sonrası AGİT (Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı)'te demokratik bir devlet inşa sürecinde aktif rol oynamaktadır. AGİT oluşturulan Bosna Hersek Misyonu ile ülkede eğitim, demokratikleşme, insan hakları, kamu yönetimi reformları ve seçim güvenliği alanlarında çalışmalar yapmaktadır (Semercioğlu, 2017: s.1348-1350, Kamil, 2017: s. 196-198). İnan Rüma'ya göre Bosna Hersek'in devlet yapısı tüm tartışmalar ile birlikte karmaşık, işlevsiz, etnisite temellidir. Rüma'ya göre ülkenin uluslararası himaye altında kurulduğu söylenebilir (Rüma, 2008: 248).

Oldukça karmaşık ve karar üretilmesi zor olan ülke içinde gelecek senaryoları uluslararası güçlerin ülkeden ayrılması halinde taraflar arasında yeniden savaşın patlak vermesi, Hırvat ve Sırp'ların ana ülkeleri ile zamanla birleşmesi veya merkezi

hükümetin sağlıklı işlemediği bölünmüş, istikrasız bir ülkenin ortaya çıkması ihtimalleridir (Güney, 1997: s.280- 281).

Bu kapsamda AB Bosna savaşının bitmesinin ardından bölgenin kendisi açısından güvenlik krizi oluşturan yapısı nedeni ile 1996 yılından başlayarak bölgeye yönelik yeni bir yaklaşım ortaya koymaya başlamıştır. Temelde Bosna Hersek için de savaşın ardından güvenlik ihtiyacı bu sürecin karşılıklı olarak ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu yaklaşım 1997 yılında AB Konseyinin kabul ettiği politik ve ekonomik açılım ile 1999 yılında İstikrar ve Ortaklık Süreci ile somut şekilde ortaya konmuştur. Bu anlaşmaların amacı Balkan ülkelerini AB'ye entegre edebilmek ve yaklaştırmak olarak belirlenmiştir (Kale, 2001: s.304- 305).

1992 yılında bağımsız olan Bosna Hersek'e Haziran 2013 Selanik Zirvesi'nde potansiyel aday ülke statüsü verilmiştir. Bosna Hersek ile AB arasında 2008 yılında İstikrar ve Ortaklık Anlaşması imzalanmış ve anlaşma 1 Haziran 2015 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Bosna Hersek ile AB arasında imzalanıp yürürlüğe giren İstikrar ve Ortaklık Anlaşması'nda ülkenin demokratik ve hukukun üstünlüğünün güçlendirilmesi, istikrarının sağlanması, diyalog kanallarını geliştirmesi, hukuksal düzenlemeler, Pazar ve serbest ticaret bölge ekonomisine geçiş gibi çerçeveler oluşturulmuştur (Kamil,2017: s. 208).

Bosna Hersek 15 Şubat 2016 tarihinde ise AB'ye üyelik başvurusunda bulunmuştur. AB Komisyonu bu başvuruyu hali hazırda bekletmektedir. 20 Eylül 2016'da AB Konseyi Komisyon'a Bosna Hersek'in üyelik başvurusu ile ilgili görüş hazırlamasını tevdi etmiştir. Komisyonun 2016 yılı ilerleme raporunda üyelik konusunda ülkede üyelik için koordinasyon mekanizmasının kurulmadığı ve AIHM (Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi)'nin Sejdic-Finci Kararı'nın uygulanmaması önemli eksiklikler olarak belirtilmiştir. AB'nin 2019 yılı Genişleme Strateji Belgesi'nde ise ülkenin adaylığının ilanı için erken olduğu belirtilmiştir. Strateji Belgesinde ayrıca ülkenin adaylık yönünde ilerlemesi için kapsayıcı bir yol haritası önerilmiştir. Bosna Hersek - AB ilişkilerinin bütünleşme süreci açısından bir diğer önemli boyutu vize serbestisi süreci ile ilgili olmuştur. AB ile Bosna Hersek arasında Vize Kolaylığı ve Geri Kabul Anlaşması 1 Ocak 2008 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Bosna Hersek Aralık 2010'dan itibaren ise vize serbestisinden yararlanmaya başlamıştır (AB BAŞKANLIĞI 2019; Barış, 2018: s.1142).

Bosna-Hersek'in AB üyelik başvurusunda bulunabilmesi için 2011 yılında AB tarafından ön şart kabul edilen ve İstikrar ve Ortaklık

Anlaşması'nın yürürlüğe girebilmesinin koşulu olan dış ticarete devlet yardımlarını durdurulması ile nüfus sayımı kanunu çıkarılması gerçekleştirilmiştir (Kamil, 2017: s.209). Ancak diğer koşul olan Anayasası'nı AİHM'nin Sejdić-Finci Kararı¹ doğrultusunda değiştirmesi gereklidir. Bosna Hersek, bu konuda gerekenleri yapmadığı için 2013 yılında katılım öncesi yardım aracı kapsamında alması öngörülen fonların önemli bir kısmını alamamıştır (Karluk, 2014: 7).

AB Komisyonu Bosna Hersek'in aday statüsü için birçok adım atmasını ve düzenleme yapmasını talep etmektedir. Bunlardan başlı talep edilenler kamu maliyesinin düzenlenmesi, işsizlik oranlarının gençler lehine düşürülmesi, yoksulluk ile mücadele edilmesi, enerji piyasasında iyileştirmeler yapılması, hukukun üstünlüğü, seçim ve siyasi parti yasalarının değiştirilmesi gibi AB standartların uygun düzenlemelerin yapılmasıdır. Ülkede siyasi istikrarsızlıkların önüne geçilmesi için bu adımlar mutlaka atılması gereken eşikler olarak görülmektedir (Bati, 2018).

Tüm bu gelişmelere rağmen 12 Haziran 2022'de AB Konseyi'nin ülkeye adaylık statüsü verilmesi teklifinde bulunduğu açıklaması sonrası AB'nin Genişlemeden Sorumlu Komisyon Üyesi Oliver Varhelyi, 12 Ekim 2022'de Bosna Hersek'e aday ülke statüsü verilmesi yönünde görüş bildirildiğini duyurmuştur. Bu amaçla AB Komisyonu ülke için belirlenen 14 temel önceliğin uygulanması hakkında rapor sunmaya davet edilmiştir. AB'nin Bosna Hersek'i yolsuzlukla mücadele, ifade ve basın özgürlüğü, yasal reformlar gibi konularda denetlemeye devam edeceğini belirten Varhelyi, "14 öncelik" olarak bilinen maddelerin uygulanmasının önemine vurgu yapmıştır. Bosna Hersek Devlet Başkanlık Konseyi Hırvat Üyesi Zeljko Komsić de AB'ye aday statüsü almasının Bosna Hersek'in güvenliğini ve egemenliğini güçlendireceğine dikkat çekerek, uygulamada herhangi bir özel prosedür ifade etmemekle birlikte, jeopolitik eğilimler göz önüne alındığında tam üyelğe giden süreci hızlandırmanın gerekli olduğunu ifade etmiştir (Tgrt,2022).

Bosna-Hersek'te, AB entegrasyonuna dair stratejik hedef tam olarak somut eyleme dönüştürülmemiştir. Siyasi liderlerin bölücü söylemler ve yapıcı olmayan siyasi tartışmalarda yer almaya devam etmesi ile birlikte, siyasi ortamdaki kutuplaşma devam etmiş, bu da 14 temel öncelikte

genel ilerlemeyi engellemiştir. Devlet kurumlarındaki tıkanma ve reformların geriye götürülmesi çağrıları derin endişe kaynağı olmuştur. Yine de, 12 yıl sonra Mostar'da belediye seçimlerinin yapılması da dâhil olmak üzere, bazı önemli adımlar atılmıştır. Bosna Hersek'in seçim ve anayasa reformları da dâhil olmak üzere 14 önceliği ele alması, ayrıca Komisyon'un ülkeye aday statüsü verilmesini tavsiye edebilmesi için önce kritik düzeyde reformları gerçekleştirmesi gerekmektedir. Bunlar demokrasi/işlevsellik; hukukun üstünlüğü; temel haklar ve kamu yönetim reformudur (AB Türkiye Delegasyonu, 2021; BiH, 2022). Komisyon, 14 önceliğe ek olarak, Bosna Hersek tarafından yargı reformu, çıkar çatışmalarının önlenmesi, yolsuzluk ve organize suçla mücadele, sınır ve göç yönetimi, medya özgürlüğü, gazetecilerin korunması ve sivil toplum örgütlerine odaklanma, işkence ve kötü muameleye karşı önleyici mekanizmaların oluşturulması gibi sekiz ek adım talep etmiştir (Brezar, 2022).

Bosna-Hersek'te, AB sürecinde yaşanan gelişmeler ile birlikte Bosna Sırp Cumhuriyeti'nin Temmuz 2015'te devlet düzeyinde mahkemelere ilişkin referandum kararı alması söz konusu olmuştur. Bu karar devlet düzeyinde otorite ve kamu yönetimin geleceği konusunda AB İlerleme raporunda kaygı ile karşılanan bir hareket olarak değerlendirilmiştir. AB Komisyonuna göre ülkede yönetim mekanizmasında işbirliği ve uyum sağlanması, Birliğe entegrasyon için etkili koordinasyon biriminin kurulması ilerleme yolunda gerekli olan en önemli ödevlerden bir tanesidir (Kısacık ve Bunjaku, 2016:s.313).

Yine Bosna Hersek Anayasa Mahkemesi, Bosna Sırp Cumhuriyetinin 25 Eylül 2016'da bir referandum düzenleyerek 9 Ocak Sırp Cumhuriyet Günü ilan etmesini geçersiz bir karar olarak nitelendirilmiştir. Sırp Cumhuriyeti'nin 9 Ocak 2017'de gününde polis gücü eşliğinde kutlama yapmasına AB yaptırım ikazında bulunmuştur. Anayasaya aykırılığı açıklanan bu eylem ülke içinde ve dışında olumsuz karşılanmıştır. AB Komisyonu Sözcüsü Peter Stano Bosna Sırp Cumhuriyetinin aldığı kararın ve yapılan kutlamaların siyasi olarak gerilime yol açacağını belirtmiştir. Stano ayrıca Sırp Cumhuriyeti lideri Milorad Dodik'in söylemlerinin bölücü ve olumsuz karşılandığını belirtmiştir. Sırp Cumhuriyetinde hali hazırda her yıl 9 Ocak'ta Sırp Cumhuriyet günü

¹AİHM Sejdić- Finci kararı kurucu halklar arasında sayılmadıkları için Bosna Hersek'li Yahudi ve Roman vatandaşların seçimlere aday olarak katılmalarına izin verilmediği için alınan karardır. AİHM 2009 yılında, başvurucuların başkanlık seçime katılmamasını hak ihlali

sayan karar almıştır. AB, Bosna Hersek'in seçim kanununda bu çerçevede değişiklik yapılmasını talep etmektedir (Kamil, 2017: s. 209).

kutlamaları yapılmaya devam etmektedir (Euronews, 10.01.2022).

Sırp Cumhuriyeti'nin ülke içindeki eylemleri ve problem yaratan politikaları devam etmiş, entite meclisi, entitenin kontrolünde olacak Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulunun oluşturulmasına ilişkin yasa tasarısını 10 Şubat 2022'de kabul etmiştir. Sırp lider Dodik'in çağrısı üzerine olağanüstü oturum yapılmış ve Bosna Hersek'teki silahlı kuvvetler, vergi idaresi ve adli kurumlar ile ilgili entite kurumlarının merkezi hükümetin yetkilerini alması tartışılmıştır. Tasarı olarak görüşülen karar Sırp Meclisinde kabul edilmiştir. Küresel aktörler ve AB bu karara sert tepki göstermiş ve entitenin karardan vazgeçmesi için uyarıda bulunulmuştur (Nurduhan, 2022).

AB ülkelerinin dışişleri bakanları, Bosna Hersek'teki Sırp Cumhuriyeti entitesi yetkililerinin ayrılıkçı adımlarının önüne geçebilmek için 21 Şubat 2022'de Brüksel'de toplanmıştır. AB Dış İlişkiler ve Güvenlik Politikası Yüksek Temsilcisi Josep Borrell, toplantıda yaptığı konuşmada, "Bosna Hersek'te yükselen milliyetçi ve ayrılıkçı söylem, ülkenin istikrarını ve hatta bütünlüğünü tehlikeye atıyor" diyerek endişesini dile getirmiştir. Bosna Hersek'teki Sırp Cumhuriyeti entitesi yetkililerinin ayrılık yanlısı hamlelerini "kabul edilemez" bulan AB'nin toplantısında, Sırp yöneticilere yaptırım konusunun görüşülmesi beklenmiştir (Euronews, 21.02.2022).

Bosna Hersek'te yaşanan siyasal karmaşanın dışında ülke ekonomisi son derece yavaş gelişmektedir. Kişi başına düşen GSYİH AB averajının %28'i kadardır. Bosna'da işsizlik %28 civarında ve ortalama aylık ücret 425 Eurodur. Ülkede uygulanmaya çalışılan politikalar yetersiz kalmakta, siyasi liderler ise sık sık birbirlerinin önünü kesmektedirler. Daha önce uzun yıllar Sırp Cumhuriyetinde başbakanlık görevini yapmış ve halen Devlet Başkanı olan Milorad Dodik'in hırçın beyanatları ve devlet düzeyindeki kurumların engellemesi siyasi süreci zehirlemiştir. Bosna Hersek sık sık "işlevsiz" ve bazen de "başarısız" bir devlet olarak gösterilmekte; yolsuzluk, yaygın bir bürokrasi ve aşılamayan etnik bölünmelerden dolayı suçlanmaktadır. Tüm bu olumsuz gelişmelere karşın Batı'nın müdahale ettiği durum sonrasında ülkede çatışmasızlık ortamı sağlanmıştır. Evlerinden olmuş kişilerin çoğu evlerini veya dairelerini geri alabilmişler, birçoğu da yurtlarına geri dönmüşlerdir. Bu mülteciler arasında farklı etnik kökenleri nedeniyle ülke dışına kaçanlar veya sınır dışı edilenler de bulunmaktadır: Boşnak ve Hırvat mültecilerin üçte biri Sırp Cumhuriyetine geri dönmüştür. Azınlıkların Federasyona geri dönüşlerinde de aynı oran görülmektedir. Savaş sırasındaki "etnik temizlik" kampanyasından sonra

bu oranlar oldukça yüksektir. Hareket özgürlüğü ortama hakimdir ve demokratik standartlara uygun seçimler düzenli olarak yapılmaktadır. Yolsuzluk var ama işleyiş felce uğratan düzeyde değildir. Devlet düzeyinde çeşitli idari düzeyler olmasına rağmen yönetim yapıları hızla yayılmamaktadır (Stiglismayer, 2015).

Bosna-Hersek'in ve ülkede yaşayan üç halkın (Boşnak, Sırp, Hırvat) AB'ye katılım süreci, ülkedeki siyasal liderlerin ve partilerin uyumlu biçimde çalışarak AB Komisyonu tarafından talep edilen reformları ne derece gerçekleştirebileceklerine bağlıdır. Başka bir ifadeyle, bir zamanlar Yugoslavya Federasyonu bünyesinde "özyönetimli sosyalist-demokratik toplum" kurmak için mücadele etmiş olan Bosna-Hersek halklarının yaşamları ve gelecekleri, Avrupalı devletlerin AB kurumları vasıtasıyla talep ettikleri reformlar çerçevesinde şekillenmektedir (Sancaktar, 2007).

Bosna Hersek'in de AB üyeliği için ülkede demokratik ve gelişmiş bir piyasa ekonomisinin kurulması, işlemesi zor kurumların yeniden yapılandırılması önemlidir. Bunun tarafların kendi iradeleriyle gerçekleşmesi zor görünmekte, bu konuda uluslararası toplumda ise herhangi bir girişim bulunmamaktadır. AB üyeliği perspektifi ülke için bu açıdan önemli bir alandır (Semercioğlu, 2017: 1355).

Bosna-Hersek'in AB'ye adaylığı sonrasında üyelik için siyasi, idari, ekonomik sorunlarının çözülmesi gerekmektedir. Aynı şekilde ülkede hukukun üstünlüğü ve kamu yönetiminin güçlendirilmesi elzem olarak görülmektedir. Etnik tartışmaların ve krizlerin devam ettiği ülkede siyasi yapıdaki parçalanmışlık endişe yaratmaktadır. Bu nedenlerle ülkede hızlı ve etkili kararlar alabilen siyaset ve bürokratik mekanizmalarının kurulması en başta bu parçalanmışlığın aşılması gerekmektedir (Barış, 2018: 1157).

Bosna Hersek Avrupa'nın bir parçası olarak görülmektedir. AB'nin Balkanlar perspektifinin üzerinden uzun bir zaman geçmiştir. Bölgenin kozmopolit yapısından kaynaklı sorunlar Bosna Hersek için de geçerlidir. AB'ye tam üyelik süreci sadece Bosna Hersek özelinde değil tüm Balkanlar coğrafyası için istikrar ve refah getirecek durumdadır. Son yıllarda Bosna Hersek'te etnik temelli olarak Sırp Cumhuriyeti ve liderliğinin yaratmaya çalıştığı popülist politika ve tehlikeli adımlar sadece ülke içinde değil aynı zamanda Balkanlar genelinde olumsuzluklar yaratmaktadır. AB'nin güvenlik ve savunma politikası dikkate alındığında Bosna Hersek'in AB için jeopolitik kaygılarını gidermesi açısından da önemli olduğu

görülmektedir. Özellikle Rusya Ukrayna arasında yaşanan çatışma ile birlikte bu kaygı daha da artmıştır (Bati, 2022). Bu nedenle Bosna Hersek'in güvenlik ikilemini aşmak için ülkenin başta askeri daha sonrasında ise ekonomik, siyasi, toplumsal ve insani olarak içinde bulunduğu durum AB ile bütünleşmekten geçmektedir. Bu durum AB için de güvenlik ile birlikte ekonomik hinterlandının genişlemesine ve norm ile değerlerinin pekişmesine katkı sunacaktır.

SONUÇ

Bireylerin, toplumların ve devletlerin hayatında en önemli ihtiyaçlardan biri olan konu başlığı güvenlidir. Bu kapsamda Uluslararası ilişkilerde de devletler düzeyinde güvenlik arayışı ve ihtiyacı hep ön sıralarda olagelmıştır. Disiplinin güvenlik kavramına iyimser ve karamsar yaklaşımlar çerçevesinde geliştirdiği bakış açıları uluslararası konjonktür gereği değişkenliğe uğrasa da bu ihtiyaç hep algı ve inşâ ile artarak devam etmiştir.

Bu kapsamda devletler güvenlik ihtiyacı çerçevesinde yaşadıkları ikilemi çeşitli araçlar ve yöntemler kullanarak aşmaya çalışmaktadır. Aralarında ittifaklar kurarak veya bütünleşme politikaları takip ederek birçok ihtiyacın yanı sıra güvenlik konusunda da işbirliği içinde olmak en önde gelen araç ve yöntemler olarak ön plana çıkmaktadır.

Yüzyıllardır çatışma içinde olan Avrupa kıtasının da Soğuk Savaş döneminde önce ekonomik daha sonra siyasi, askeri ve kültürel bütünleşme çerçevesinde bir araya geldiği görülmektedir. AB özellikle 1990 sonrası bütünleşme politikasını çevre bölgelere de yaymaya başlamıştır. Doğu Avrupa ve Balkanlar bu çevre bölgelerdir. Doğu Avrupa çok daha önce AB'nin genişleme hareketi içinde yer almış, Balkanlar ise 1990'lı yıllarda içine düştüğü çatışma ortamının sona ermesinden sonra dönem sonunda bu sürece dâhil olmaya başlamıştır. AB için çevresinde çatışma ve istikrarsızlık yaratabilme potansiyeli yüksek olan bu bölge için başta güvenlik olmak üzere kültürel, ekonomik ve siyasi birçok açıdan istikrarın gelmesi için çalışmalar yapmaya başlamıştır. Balkan ülkeleri de en başta güvenlik ihtiyaçları kapsamında daha sonrasında ise ekonomik, siyasi birçok nedenle bu sürece dâhil olmak istemişlerdir.

Balkan ülkelerinden biri olan Bosna Hersek'te AB bütünleşmesi çerçevesinde 1995 Dayton Anlaşması sonrası karşılıklı yarar ilkesi ile içinde bulunduğu karmaşık yapının güvensizlik üreten sarmalından kurtulmak istemiştir. Bu durum aynı zamanda AB için de dış politikasında ve birliğin yapısal olarak

gücünün test edilmesinde önemli olmuştur. Şöyle ki Bosna Hersek'te başarıya ulaşacak bir ülkesel yapı ve bütünlük, tüm bölge ile kıtanın geleceği için büyük bir kazanım yaratacaktır.

Ne var ki Bosna Hersek Dayton Anlaşması sonrasında silahlı çatışma ortamından kurtulsa bile ülkenin karmaşık etnik, siyasi, idari ve ekonomik yapısı gelecek için endişe yaratmaktadır. Ülke içinde yönetim yapısı içinde ilerisi için risk oluşturabilecek entitelerin politikaları ve durumu bu kaygıları arttırmaktadır. Bu nedenle AB Bosna Hersek için bütünleşme kapsamında İstikrar ve Ortaklık Sürecini başlatmış ve gerekli reformların yapılması karşılığında Birliğe üyelik için yeşil ışık yakmıştır. Bu sürecin karmaşık ve uzun soluklu olacağına bilincinde olan AB aynı zamanda üyelik ile Bosna Hersek'te kendisi için ve ülke için en başta güvenlik olmak üzere diğer başlıkları sağlamaya çalışmaktadır. Bosna Hersek'te için de entitelerin farklı talepleri olsa da gelecek tasavvurunda AB üyeliği birçok açıdan kaybedilemeyecek en önemli kazanç olarak durmaktadır. Dolayısı ile birçok sorun olmasına rağmen ülkenin güvenlik ihtiyacı AB üyeliği ile örtüşmektedir. Aynı şekilde AB'nin de güvenlik ve bütünleşme perspektifi Bosna Hersek'i üye olarak birliğe katmak için uygun düşmektedir.

KAYNAKÇA

- Akşemsettinoglu, Gökhan (2011), "Avrupa Bütünleşme Projesinin ve Genişleme Sürecinin Değişen Dinamikleri", Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi, Cilt: 10, No:1,ss.1-18.
- Alan, Gülsüm (2018), "AB-Balkan Zirvesi: Jeopolitik, kültürel ve ekonomik hesaplar", 10.07.2018, <https://tr.euronews.com/2018/07/10/abbalkanzirvesijeopolitikkulturelveekonomikhesaplar>, E.T: 23.20.22.
- Armişen Gamze & Tatar Volkan (2022), "Batı Balkan Devletleri ve Avrupa Birliği Genişlemesine Etkisi", Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt 11, Sayı 1, ss. 214- 234.
- Ağca, Fehmi (2010), "Batı Balkanların Geleceğinde Avrupa Birliği ve Türkiye'nin Rolü", Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi, Cilt:5 Sayı: 1, ss. 45-65.
- Bal, Gaye (2022),"Avrupa Birliği'nin Batı Balkanlar Politikası", <https://www.ankasam.org/avrupa-birliginin-bati-balkanlar-politikasi/>, E.T: 17.10. 2022.
- Balcı Meral & Deniz Esra (2019), "21 YY'da Güvenlik İkilemini İnşacı Perspektif ile Yeniden Gözden Geçirmek", International Congress on Afro - Eurasian Research V 19-22 April 2019 / Lefkoşa, ss.617- 620.
- Batı, Güney Ferhat, (2018), "Aliya İzzet Begovic'in (Bilge Kral) Ülkesi Bosna Hersek ve Avrupa Birliği Perspektifi", <http://politikaakademisi.org/2018/06/11/aliya-izzetbegovicin-bilge-kral-ulkesi-bosna-hersek-ve-avrupa-birligi-perspektifi/>, E.T: 17.10.2022.
-(2017), "AB VE Balkanlarda Güney Doğu Avrupa İşbirliği Paketi ile Bölgesel İşbirliği Konseyi'nin Entegrasyonu", European Journal of Managerial Research,, Sayı 1, ss.1 – 12.

-, (2022), "Bosna Hersek Stratejiktir ve Avrupa Birliği'nin Güvenliğidir", 12.05.2022, <http://politikaakademisi.org/2022/05/12/bosna-hersek-stratejiktir-ve-avrupa-birliginin-guvenligidir/>, E.T: 23.10.22.
- Barış, Serap (2018), "Bosna-Hersek Avrupa Birliği'nin Aday Ülkesi Olabilir mi? Ekonomik Kriterler Açısından Bir Değerlendirme", Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi, Cilt: 53, Sayı: 3, ss.1139-1158.
- Baylis, John (2008). "Uluslararası İlişkilerde Güvenlik Kavramı", Uluslararası İlişkiler, Cilt 5, Sayı 18, s. 69-85.
- Brezar, Aleksandar (2022), "Brussels recommends granting Bosnia the status of EU candidate, but with conditions", 13.10.2022, <https://www.euronews.com/my-europe/2022/10/12/brussels-recommends-granting-bosnia-the-status-of-eu-candidate-but-with-conditions>, E.T: 22.10.2022.
- Çiftçi, Selahattin Ertürk (2018), "Avrupa Birliği Genişleme Politikası İçin İnsan Güvenliği Seçeneği: Bosna-Hersek Örneği", Doğu Anadolu Sosyal Bilimlerde Eğilimler Dergisi, Cilt: 2 Sayı:1, ss.56-71.
- Bilgiç, Ali (2011), "Güvenlik İkilemi"ni Yeniden Düşünmek Güvenlik Çalışmalarında Yeni Bir Perspektif", Uluslararası İlişkiler, Cilt 8, Sayı 29 Bahar, s. 123-142.
- Demirtaş, Birgül (2018), "AB'nin Dönüştürücü Gücü ve Batı Balkanlar'da Demokratikleşme Süreci: Başarılanlar ve Başarısızlar", Ankara Üniversitesi Avrupa Toplulukları Araştırma ve Uygulama Merkezi, ss. 179-210.
- Deniz, Emel (2013), "Bosna Hersek'in karmaşık İdari Yapısı", <https://www.tuicakademi.org/bosna-hersekin-karmasik-idari-yapisi/>, E.T: 19.10.2022.
- Erhan, Çağrı (2002), "Soğuk Savaş Sonrası ABD'nin Güvenlik Algılamaları", Uluslararası Güvenlik Sorunları ve Türkiye, Editörler: Refet Yinanç- Hakan Taşdemir, Seçkin Yayıncılık, Ankara, ss.55- 82.
- Erkmen, Mehmet (2019), "Avrupa Birliği'nin Batı Balkanlar'da Genişleme Politikası", Niğde Ömer Halis Demir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 1, Sayı 2, ss.138 – 147.
- Güney, Nurşin Ateşoğlu (1997), "Bosna Hersek Sorunu ve Barış Görüşmeleri Süreci", Yeni Balkanlar Eski Sorunlar, Yayına Hazırlayanlar: Kemali Saybaşı- Gencer Özcan, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, ss. 261- 286.
- Gökçen, Salim (2007), Balkanlar'da Bölgesel Yaklaşım: Avrupa Birliği'nin Balkanlar Politikası", Atatürk Dergisi, Cilt 5, Sayı 3, ss. 115 – 132.
- Gönlübol, Mehmet (1993), Uluslararası Politika İlkeler-Kavramlar-Kurumlar, Attila Kitabevi, Ankara.
- Kale, Sena (2001), "AB'nin Balkan Politikası: Çelişkiler İçinde Bir Yanılsama?", Balkan Diplomasisi, Derleyenler: Ömer E. Lütem- Birgül Demirtaş Coşkun, ASAM Yayınları, Ankara, ss. 293- 311.
- Kamil İbrahim (2017), "Dayton Sonrası Bosna Hersek: İdari- Siyasi Yapı, Ekonomik Durum ve Dış Politika (1995- 2017)", Soğuk Savaş Sonrası Balkanlar (1990-2015), Editör: İbrahim Kamil, Nobel Yayın,1. Basım, Ankara, ss. 163- 216.
- Karluk, Rıdvan, (2014)," Avrupa Birliği'nin Balkanlara Genişlemesi: Balkan Ülkelerine Üyelik Perspektifi", International Conference on Eurasian Economies Session: 9, ss. 1-9, <https://www.avekon.org/papers/1163.pdf>,ss.1-9, E.T: 17.10.2022.
- Kenar, Nesrin (2007), "Bosna Hersek Savaşı", Balkanlar El Kitabı Cilt: II Çağdaş Balkanlar, KaraM & Vadi ss.169-192.
- Kıraç Selda & İlhan Buket (2010), "Avrupa Birliği Oluşum Süreci ve Ortak Politikalar", Milli Eğitim, Güz, Sayı: 188, ss.191- 201.
- Kısacık Sina& Bunjaku Esmâ, (2016), "Türkiye ve Avrupa Birliği'nin Batı Balkanlar Politikaları Özelinde Bosna-Hersek, Hırvatistan ve Sırbistan'la İlişkiler", Mavi Elma: Türkiye-Avrupa İlişkileri, ss.295- 353.
- Mor, Hasan (2010), "Avrupa (Birliği) Bütünleşme ve Birleşme Süreci Sorunları", Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt: XIV Sayı: 1, ss.499- 541.
- Nurduhan, Ahmet (2022), "Bosna Sırp Cumhuriyeti Entite Meclisi Paralel Devlet Kurumlarını Onaylamaya Deva Ediyor", <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/bosna-sirp-cumhuriyeti-entite-meclisi-paralel-devlet-kurumlarini-onaylamaya-devam-ediyor/2499455>, E.T: 17.10.2022.
- Özcan, Mesut (2013), "Çıkar, İşbirliği ve Güvenlik", 02.12.2013, <https://www.tuicakademi.org/cikarisbirligiveguvenlik/>, E.T: 24.10.2022.
- Özgöker Uğur & Batı Güney Ferhat, "Avrupa Birliği'nin Balkanlar Genişlemesi ve Balkan Ülkelerinde "Barış ve Refaha" Katkıları", Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 3, ss.28-36.
- Rüma, İnan (2008),"Uluslararası Toplum ve Egemenlik: Bosna Hersek Örneği", Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt: 63, Sayı 1, ss.237 – 272.
- Urgancı, Begüm (2014), "Bütünleşme-Entegrasyon",04.02.2014, <https://www.tuicakademi.org/butunlesme-entegrasyon/#:~:text=T%C3%BCrk%C3%A7esi%20b%C3%BCT%C3%BCnle%C5%9Fme%20olan%20entegrasyon%20kelimesini,anlam%C4%B1na%20gelen%20Integutio%20kelimesinden%20gelir>, E.T: 24.10.2022.
- Uzgel, İlhan (2013), "Balkanlarla İlişkiler", Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Editör: Baskın Oran, İletişim Yayıncılık, İstanbul, ss. 690- 708.
- Sancaktar, Caner (2007), "Avrupa Birliği Yolunda Bosna Hersek",https://tasam.org/tr-TR/icerik/747/avrupa_birligi_yolunda_bosna-hersek, E.T: 18.10.2022.
- Semercioğlu, Harun (2017), Bosna Hersek'te Yaşanan Boşnak Sırp Çatışmasının Analizi", Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, Güz-2017 Cilt:16 Sayı:63, ss.1339-1360.
- Sönmezoğlu, Faruk (2000), Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi, Filiz Kitabevi, İstanbul.
- Stiglmer Alexandra (2015), "Çalışmalar sürüyor: Dayton'dan 20 yıl sonra Bosna",10.12.2015, <https://www.nato.int/docu/review/tr/articles/2015/12/18/calismalar-suerueyor-dayton-dan-20-yil-sonra-bosna/index.html>, E.T: 23.10.2022.
- Şahin, Kenan (2018), "Bütünleşme Olgusunun Analiz Düzeyi", Türk Dünyası Araştırmaları, Cilt: 118 Sayı: 232 Sayfa: 81-96
- Yıldırım, Elif (2020), "Uluslararası İlişkiler Yaklaşımında Güvenlik Kavramı", Turkish Studies Economics, Finance, Politics, ss. 1697- 1714.

ELEKTRONİK BAĞLANTILAR

"Bosna Hersek",11.07.2019, https://www.ab.gov.tr/bosna-hersek_45469.html, ET: 17.10.2022.

“AB, Bosna-Hersek’in parçalanmasının önüne geçmek için alınacak önlemleri tartışıyor”, 21.02.2022, <https://tr.euronews.com/2022/02/21/ab-bosna-hersek-in-parcalanmas-n-n-onune-gecmek-icin-al-nacak-onlemleri-tart-s-yor>, E.T: 18.10.2022.

“Avrupa Birliği'nden Bosna Hersek'teki Sırp yöneticilere yaptırım uyarısı”, 10.01.2022, <https://tr.euronews.com/2022/01/10/avrupa-birligi-nden-bosna-hersek-teki-s-rp-yoneticilere-yapt-r-m-uyar-s>, E.T: 17.10.2022.

“Güvenlik, -ği”, <https://sozluk.gov.tr/>, E.T: 18.10.2022.

“Güvenlik İkilemi Nedir?”, 29.11.2019, <https://www.diplomasi.net/guvenlik-ikilemi-nedir/>, E.T: 18.10.2022.

“Bosna Hersek'in Siyasi Görünümü”, [https://www.mfa.gov.tr/bosnaherseksiyasigorunumu.tr.mfa#:~:text=Bosna%2DHersek%20\(B%2DH\)%2C,i%C3%A7erisinde%20ayr%C4%B1ca%2010%20kanton%20bulunmaktad%C4%B1r](https://www.mfa.gov.tr/bosnaherseksiyasigorunumu.tr.mfa#:~:text=Bosna%2DHersek%20(B%2DH)%2C,i%C3%A7erisinde%20ayr%C4%B1ca%2010%20kanton%20bulunmaktad%C4%B1r), E.T: 19.10.2022.